ӘДЕБИЕТТІҢ ӘҢГІМЕСІ

Майдан тудырған сөз

Тақырып біреу болғанмен тарқату әр қилы, оқиға біреу болса да сезіну мен сезіндіру өзгеше. Сондықтан да ол – әдебиет. Сондықтан да ол өміршең.

Жауынгер жазушы Кемел Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» романы жайында жазу себебімізді тек қазіргі ұрпақ кешегі соғыстың қиындығын сезініп, бүгінгі бейбіт күннің қадірін ұғыну үшін деп жалпылама сипаттар болсақ, онымыз тым жалаң пайым болар еді. Өйткені ол жалын атқан жастық шағын «жалмаған» соғыс туралы жазуға жүз ойланып, мың толғанып, тіпті сонау бала күнінде көрген ең қиын, ең ауыр сәттерін соғыстағы бастан кешкен түрлі жағдайлармен ұштастыра сомдап, санасында сартап қылып «сүрлейді». Соғысты көргендер де, көрмегендер де майдан туралы том-том кітаптар жазып жатқанда Кемел қаламы бұл тақырыпқа қозғала қоймапты. Ойланып, толғанып, қай тұсынан, қалай кірісудің бәрін көкірек көмбесінде әбден пісіріпті. Деректе бұл роман 1983 жылы кітап болып басылғаны көрсетілген. Яғни, дүниеден өтерінен үш-ақ жыл бұрын жарық көрген екен.

Бұл романда өлім мен өмір арпалысқан айрықша сәттегі адам болмысы, жау қолында қалып бара жатқан жолдасымен қарым-қатынасы, жанындағы адамның атқан оғын иемденіп, атаққа кенеле қойғысы келетін аярлық, бәрі-бәрі табиғи қалыпта көз алдына көлденең тартылады. Тіпті кейбір күрделі психологиялық жағдайларды айрықша тоқтала суреттеуі оның тек соғыста ғана емес, осынау бейбіт тіршілігімізде де көзге көрінбейтін өзгеше формада өрбіп жататын жайт екенін көрсетсе керек. Сонымен бірге Қазақстанда жүргізілген ұжымдастыру кесірінен болған қасіретті, тіпті соғысқа қатысты біраз құпияны ашып көрсету романның негізгі мақсаттарының бірі болғандай. Сондықтан да соғыс жайындағы бұл роман тарсылдаған мылтық дауысы мен «уралаған» ұрандардан тұрмайды. Шымыр өрілген шынайы оқиғалармен шығарманы ілгерілете отырып, соғыстың жалпы жағдайына байланысты барлау да жасайды. Бұл әрине оңай емес. Мұны өз деңгейінде орындап шығуға жазуы жолға түскен жорғадай тайпалып, әсіресе қазақ әдебиетіне таңсық көрінген детектив дейтін жанрды әбден меңгерген Кемел қаламының кемелінде келген шағы керек-тұғын.

Көрнекті әдебиеттанушы, ғалым Шерияздан Елеукенов «Кемел Тоқаевтың соғыс туралы бұл туындысы окоптан жазған репортаждай оқылады» деп ті. Өзінді баяндалып отырған оқиғаның ішінде жүргендей сезіндіретін бұл шығарма жайында біз Кемел Тоқаевтың өмірі мен шығармашылығы жөнінде жазылған «Тағдыр мен майдан» кітабымызда кеңінен тоқталған едік. Бұл мақаламызда романның тұтас тұла бойы, оқиға желісіне тоқталмай, оқырманға айрықша әсер ететін және соғыс майданында ғана айтылған қадау-қадау ойларға тоқталған, ы жөн санадық.

«Ұят өлімнен жоғары тұрады». Әдетте «өлімнен ұят күшті» деген сөз бар. Мұны әркім әркалай түсінеді. Ұрлық секілді ұятты іс жасап елдің алдында масқаран шығып тірі жүргенше өліп қалғаның артық деген мағынада келеді. Ал қызық болғанда бұл мәселдің соғыс жағдайында біз ойламаған басқаша қыры ашылған сыңайлы.

«Мұхамедтің қасына танауы делдиіп ентіге жүгіріп келген Фаткуллин:

– Жолдас сержант, темекі тартуға бола ма? – деді. Фаткуллин бөлімшеде өзімен-өзі жүретін, ешкіммен жұмысы жоқ момын, жуас жауынгер саналатын. Осы сайға орналасқалы бері бір сәт тыным тапқан жоқ. Әркайсысының қасына бір жүгіріп барады. Өлімнен қашып, оқ тимейтін «құтты орын» іздеп жүргенін Мұхамед енді ғана сезді.

Өлімнен қорыкпайтын адам жоқ. Бәрі өлімнен қорқады. Бірақ сол үрейін бүркегісі келеді, қатер төніп тұрса да салмақты, сабырлы болуға тырысады, берекесі кетіп, шошынып айқайламайды, өкіріп жылламайды. Өйткені ұяты өлімнен жоғары тұрады. Фаткуллин де өзінің қорыққанын жасырмақ болады. Мұхамед жымия күліп:

– Солдаттар мосы асып, шай қойып жатыр. Сенің тартқан темекіңнің әлсіз отын немістер көріп қояды деймісің, – деді.

Фаткуллин жан-жағына алақтай қарап:

– Ә, солай екен-ау? – деді де өзінің сұрауын ақтамақ боп, – жай қыр үстінде, жаланаш, ашық жерде тұрған соң айтып жатқаным ғой, – деп салды.

– Именбей тарта бер».

Өлім алдында тұрса да қорыққанын білдіріп қоюға ұялады. Бұл қандай күй, қандай сезім? Адам баласының құпияға толы болмысының осы бір қыры сағат, минут сайын ажал оғы атқылап жатқан майдан даласынан өзге жерде көрініс беруі, ойына келіп қағаз бетіне түсіру мүмкін емес-тей. «Ұят өлімнен жоғары тұрады». Міне, бұл нағыз майдан тудырған сөз. Әлгі мәтеліміздің әуелгі шынайы мағынасы осы шығар бәлкім? Осылай айтқанда оның бетіндегі шаңы сүртіліп, жарқырап, жаңғырып шыға келгендей. Керек десеңіз, мәтелдің түпкі мәніне барар тура жолды ашып, нұсқап тұрғандай ма, қалай? Автор, әрине біз айтып отырған мәтел мағынасы туралы ойды мақсаттамаған да. Ол өзі анық сезінген адам бойындағы сирек жағдайда көрініс беретін құбылысты ғана айтып өтті.

«Өзіне атылған оқ». «Мұхамедтің қасына етпетінен бұғына түсіп жатқан Қойбағаров алға көз тігіп:

– Немістер кетті, – деп мылтығын жатқыза қойды. – Айналаның бәрі жұмбақ, қайда не барын білмейміз. Тым құрыса таң атқанға дейін мұрша берсе екен.

– Әрбір артық қимыл, дабырлаған сөз өзіне атылған оқпен тең. Осыны ұғып қой! – деп Мұхамед Фаткуллинге бұрылды. – Жүреңнен отырсың. Немісті қалай көресің? Аспанға атпақсың ба? Бұғынбай еңсеңді көтер. Мылтығыңды кезеп ұста! Фаткуллин тыпырлай тұрып:

– Немістер келсе, атам ғой! – деді».

Бұл өзінің қыбыр еткен қимылынан қапы кеткен қаншама жолдастарын көрген көзден шыққан сөз. Ал жайшылықта да біз қаншама артық қимылымыздан өзімізге «оқ» тиіп жатқанын біле бермейміз.

Құпия болған қуаныш жасы. Бұл бұған дейін ойға келмеген, егер Кемелдің кермек балалық шағын білмей, «Солдат соғысқа кетті» романын оқымай жүрсек әлі де, тіпті, мәңгіге білмей өтетін құбылыс екен. Бейнелеп айтқанда, тумысынан басталған тұл жетімдік тұрмысына сіңіп кеткен бейбақ баланың таңғалысы сіз бен бізді таңғалдырмай қоймайды.

Мұхамед жеті тәулік бойы жау тылында қоршауда қалған үш танкисті құтқаруға тапсырма алып, түн ішінде ұрланып келіп, қапыда немістерге оқ жаудырып жолдастарын құтқарып алады. Өмірден күдері үзіліп, бір-бірімен іштей қоштасып жатқан үшеуі құтқарылғанда қуанғандарынан жылап жібереді. Біздің назарымызды аударған тұс, Мұхамед бұлардың жылауын түсінбей қалады. Себебі:

«Мұхамед балалар үйінде жүргенде кісімсінген әлде біреу қатты ұрып тастағанда, не жазықсыздан таяқ жегенде балалардың көгерген етін сипалап отырып, мұның шағуға кісі таппай булыға ұзақ өксіп жылағанын талай мәрте көргені бар. Жәбір көргендер ғана жас төгеді деп ұғатын. Қуанған кісі де жылайды екен-ау деп таңғалды.

Ол қуаныш жасын бірінші рет көрген еді» дейді романда. Осы тұста құрметті оқырман, ойыңызда «Мұхамед деген кім?» деген бір сауалдың төбесі көрінуі мүмкін. Бірден жауап берейік. Мұхамед деген – Кемел Тоқаевтың өзі еді. Балалық шағы өте қиын, тар кезеңге тап келген Кемелдің он жасқа жетер-жетпес шағында әкешеше, қарындасынан бір-ақ күнде аса аянышты жағдайда айырылып, өзі Қасым деген ағасымен сонау Бішкек түбіндегі жетімдер үйінде жан сақтаған тарихын біреу білсе, біреу білмес. Сол балалар үйінде ержетіп, майданға жасы толғанда жер бетіндегі жалғыз жанашыр жақыны, ағасы – Қасым соғысқа кетіп, оны сағына аңсап, сарыла күтіп жүргенде бір жарым жылдан соң одан да қаралы қағаз келеді. Өзегінде өкініш пен кек қайнап, сол ағаның ізімен енді өзі де майданға аттанып, қанды қасап соғыстың ортасында жүрген беті осы еді.

Жаңағы үш орыс жолдасын құтқарған Мұхамед жайлы автор: «Осы бір сәтте қазақтың кішкентай қара домалақ баласы бұл үшеуіне қиядағыны қияннан шалатын, қиырдағыны қиналмай алатын алғыр да өжет жас қайрат иесіндей көрінген еді», – дейді. Бұл жүрегі қазақ деп соққан намысқой жастың өзінің ерлігіне, өзін биік ұстағанына деген риза көңілі еді.

Ал жоғарыда біз сөз еткен қуаныш жасы таяқ жемей, ұрыс естімей өткізген әр сағаты қуанышқа баланатын балалар үйінде ержеткен адам ғана сезінетін сирек құбылыс. Бұған дейін адамдар қиналған, қайғырған көңіл күйде ғана жылайды деп ұғып келу дегеніңіз адам айтса нанғысыз ауыр хәл. Бұл – осы жасқа келгенше айналасынан көз жасы төгілердей қуанышты сәт көрмей сұрқайлықтан ғана сақтануға қабілеті жетіле түскен суық сананың ойда-жоқта селт етіп сезінген жылылығы. Адам бойындағы осындай бір құбылыс болады екен ғой деп ұққан ол сол сәтте алда қолы жетер бір байлықты көргендей болды. Ол – қуаныш жасы.

Мұны жантану, психология ғылымдарын зерттеушілер жүйелі зерделеп пайдаға асырар болса, бүгінде сәби жүрегін уайым мүжіген талай жеткіншектің қуаныш жасын ертерек сезіндіруге түрлі жағдайлар жасалар ма еді. Ол өз кезегінде бала психологиясына, өміріне пайдалы болатынына күмән жоқ. Алайда, осы жантану ғылымының өзі сала салаға бөлініп, әдебиеттен іргесін аулақ салған осы уақытта кермек тағдырынан керемет құпиялардың кілтін тапқан жазушы жаңалығын керекке жарата қояды дегенге сене алмайтын секілдіміз.

Жантәсілім алдында немесе туған ана мен тұңғыш бала. Тағы да Ш.Елеукенов «Аты да, таланты да Кемел» деп аталатын мақаласында «Солдат соғысқа кетті» романынан үзінді келтіре отырып, мына бір жайды баяндайды:

> “ БҰЛ РОМАНДА ӨЛІМ МЕН ӨМІР АРПАЛЫСҚАН АЙРЫҚША СӘТТЕГІ АДАМ БОЛМЫСЫ, ЖАУ ҚОЛЫНДА ҚАЛЫП БАРА ЖАТҚАН ЖОЛДАСЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ, ЖАНЫНДАҒЫ АДАМНЫҢ АТҚАН ОҒЫН ИЕМДЕНІП, АТАҚҚА КЕНЕЛЕ ҚОЙҒЫСЫ КЕЛЕТІН АЯРЛЫҚ, БӘРІ-БӘРІ ТАБИҒИ ҚАЛЫПТА КӨЗ АЛДЫҢА КӨЛДЕНЕҢ ТАРТЫЛАДЫ.

«Тек қанды көйлек досы өлім аузында: мамам байғұс зарығып, мені босқа күтіп, екі көзі төрт болады-ау деп өзінен гөрі анасын қимайтын жерінде роман әңгімешісінің тамағына тас тығылып қалғандай қалпын сезінесің. Кемекеңнің досы, отставкадағы полковник, «Тоқаевтың үш сыйлығы...» деген мақала жазған («Қазақ әдебиеті», 23 қазан, 1998 жыл) жазушы Қалмұқан Исабаевтан осы психологиялық көрініс жайында пікір айтуын сұрағанымда былай деп еді: соғыста қатты жарақаттанып әл үстінде жатқан жас солдат үнемі «мама!» – деп шешесін шақырып айқайға басып жатады. Ал москалдаулары тұңғыш баласының атын атап қоштасады...» дейді.

Осы бір көп адамға ортақ тылсым психологиялық күйді роман әңгімешісі бірде белгілі жазушы Әзілхан Нұршайыковқа да айтып берілпті. Үйінде қонақ болған Әзілханға өзінің жауынгер жолдастары туралы әңгімелеп отырып, Виктор Акимов деген досының жаны үзіліп бара жатқанда соңғы рет: «Мамам мені сағынатын болды-ау!» дегенін айтып, «сол сөз өмір бойы құлағымда келеді...» деп көзіне жас алыпты.

«Сол сәтте Тұраргүл орнынан тұрып:

– Қой, Кемеш, босама, – деп шашынан сипап, күйеуінің басын кеудесіне қысты.

Кемелдің жанының нәзіктігіне, дос дегенде ішкен асын жерге қоятын адалдығына және оның жан жарының күйеуіне деген жан тебірентерлік ілтипатына тәнті болып, менің де жүрегім елжіреп кетті. Қалтамнан орамалымды алып, аузымда сүрткен болып, жасаурап кеткен екі көзімнің құйрығын құрғаттым...» деп жазады майдангер жазушы Әзілхан Нұршайыков.

Майдан дәлелдеген екінші хәл, яғни, жігіт шақтан өтіп, отбасы, балалы-шағалы болғандардың өлім сәтіндегі күйі туралы да романда суреттеледі.

«Окоп ішінде ыңырсыған, қиналған дауыс естілді. Алиев қасына жетіп кеп еңкейе қарады. Қойбағаров окоп түбіне шалқасынан құлаған. Тұла бойы топырақ араласқан қан. Снаряд сол жақ қолы мен қабырғасын жұлып кеткен. Шикі өкпе көрініп тұр...

– Ойпырмай, мына жел дегенің ұстараның жүзіндей өткір екен-ау. Өкпемді қарып күйдіріп барады. Шинелімді қымтап жіберші, – деп талып кетті.

Әлден соң тілінің ұшымен кезерген ернін жалап жатып көзін ашты. Бабахунов флягін тосып, аузына су тамызды. Су жұтылмай езуінен ағып жатыр. ...Қойбағаров ұзақ қарап жатып:

– Міне, қалқам, енді келмес сапарға жол тарттық, – деп кәдімгі дені сау кісідей сөйлеп кетті. – Ақылжаным жас еді. Артта қалған жалғыз тұяғым сол. Соған ие болғай дегейсің. Жарыма, ақылдыма тілегім осы. Аманатымды жеткіз қалқам! – деп көзін жұмып тына қалды» дейді.

Бұлар, міне, нағыз майдан тудырған сөз, майдан сезіндірген құбылыстар емес пе? Дәл осындай бір тұста Мұхамедтің «мен өлсем сұрайтындай, мені жоқтап сағынатындай кімім бар, мүмкін маған осы да жақсы болған шығар, ендеше мен алаңсыз алғы шепке ұмтыла беруім керек» дейтін кездері баяндалады. Әрине сүйегінді қаритын сөз.

Тағдыр мен мінез. Жазушы Кемел Тоқаев сөзге сараң болғаны туралы қаламдас дос, інілері естеліктерінде көп жазыпты. Осы романды оқып отырып, сол мінездің сырынан да ұшық ұстағандаймыз.

«18 қаңтар, 1943 жыл.

Сталинград майданы.

...Әдетте солдаттар жолығыса қалған санаулы минуттар ішінде аты-жөнін, қай жақтан екенін жамырай сұрасып қалады. Ауылда кімдердің қалғанын әңгімелеп, әке-шешесін, сүйікті жарын, туған-туыстарын еске алысады. Мұндай сұрақ маған ауыр тиетін. Балалар үйіненмін деп айту өзіме қорқынышты көрінеді... Мұндай сұрақтан қашатынмын. Жігіттермен ашыла сөйлесе қоймаған соң өз жөндерін айтуға онша әуестене қоймады, құлқы да болған жоқ. Бабахунов, мен, Тохидзе үшеуімізден басқа бөлімшеде тағы бес адам бар...».

Бұралаң жол. Біз сөз еткен романдағы Мұхамедтің басынан өткерген біраз жайы осы «ағамның кегі», «азаматтық борышым» деп соғысқа аттанған бір әулеттен қалған жалғыз дән, жалғыз дарақ – Кемел Құдайдың қуатында өлмеді, аман қалды. Жалындап тұрған жас сарбаз бірден көзге түсіп, 226-шы атқыштар дивизиясының бөлімше командирі болады. Үш айдан соң ұрыста жараланып, әскери госпитальға түседі. Алайда жарақатынан толық жазылмаса да алғы шепке аттануға өзі тілек білдіреді. Сөйтіп, ол 7-гвардияшылар танк полкына қосылып Беларусьте, Украина мен Польша жерінде болып, кескілескен майдандарға қатысады. Майданда жүріп екі мәрте «Ерлігі үшін» медалін алады. Соғыста екі жарым жыл болып, әлденеше рет ауыр жараланып, II дәрежелі мүгедек болған ол жаралы солдаттармен бірге елге қайтты. Мүгедек болса да аман келгеніне қуанған жақындары жаралы солдаттарды қарсы алып, үйді-үйіне алып кеткенде ол жалғыз өзі қос балдағына сүйенген қалпы Алматы вокзалында тұрды...

Не керек, сүтпен бітіп, сүйекке сіңген қайсарлықтың арқасында кесілу керек деген аяғын кестірмей, емделіп жазылды. Шынайы жазылған романдағы Мұхамедтің тіршілігін шынайы өмірдегі Кемелдің ізіне жалғап әкетер болсақ, сонау жетімханадан басталған аса күрделі де бұраң жол оны соғыстың қанды сокпағына сала отырып,1945 жылы Алматыдағы сол кездегі С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетіне бастап келеді. Емтихансыз қабылданып оқуға түседі.

Шындық. Кемел Тоқаев қазақ әдебиетіндегі детективтің атасы саналады. Оның қаламгерлігі жайында айтқанда жұрттың аузына бірден детектив түседі. Алайда қаламгердің соғыс тақырыбында жазған дүниелері оның нағыз майдангер жазушы екенін де танытады. Оның соғыс жайында жазған шығармалары жалаң дидактикаға әуестенбейді және соғыс романтикасына берілмейді. Керісінше оған объективті түрде қарап, ол кезде айтыла бермейтін жеңістің аса зор шығынмен келгенін жазуға тырысады. Оның осы көзқарасы соғыс жайлы біраз сорақылықтарды ашып жазған әйгілі В.Быковтың «В тумане», «Сотников», «Стужа» повестеріндегі сұрықсыз, бірақ нәзік, көңілсіз, бірақ жан толқытар көріністер мен ондағы қилы тағдырлармен астасып жатады. «В тумане» повесіндегі кейіпкерлердің өмір үшін күресі, кімнің сатқын, кімнің дос екенін, я сатқындық пен достықтың арасы бір-ақ қадам екені қалай суреттелсе, Кемел шығармаларындағы соғыс бейнеті одан бір пәс те төмен суреттелмеген. Бірақ соғыс тақырыбын ашық жазды деген Василь Быковтың өзі Н.Никулиннің «Соғыс туралы естелік» кітабының қолжазбасын оқыған соң, 1996 жылы былай деп хат жазыпты: «Қымбатты Никулин! Соғыстың сұрықсыз келбетін, ұмытыла бастаған шындығын жазғаныңызды оқу оңай болмады. Тіпті мен соғыс ардагері болсам да... Мына қолжазба кітап болып шыкса екен деген тілегімді жасыра алмай, сол үміттен айырыла алмай оқыдым. Әрине Кеңес өкіметі кезінде бұл кітап КГБ қарамағынан құтылмайтын еді, ал қазір баспалар өз кірістері үшін жанталасып жүр. Кімге керек? Егер бұл қолжазба ақша әкелмейтін болса, ешкім қарамайды...

Әрине соғыстың шындығы, я соғыс туралы шындық ғылыммен де, өнермен де ашылмай, осылай белгісіз болып кетеді. Жастардың, кейінгі толқынның өз шаруасы бастарынан асып жатыр, ал соғысты көріп, соны ыңғымен көтергендер бәріне түсініспіпен қарайды. Соғыстың осы ауыр, қатал шындығын жасырғысы келетіндер көп пе деп қорқамын».

Соғыстың ащы шындығын айту, әрине қиын. Ал біз сол зұлматқа өзінің де аса ауыр тағдыры қамшының таспасындай қатар өріліп, талант пен талғам түйіскен тұста оған уақыт мүмкіндік берсе, майдан тудырған сөздің осыншама өміршең болатынын көргендейміз. Шығарманың шынайылығы сонша, қан майданда көрініс беретін қылыш жүзіндегі қызғаныш, оқтың ортасындағы опасыздық сынды былайғы өмірде адам баласының ойына келе бермейтін жағдайларға қарап отырып мыңмиллион өрмектің шатысуынан да күрделі пенде болмысына шыт жаңа қайта үңілгің келеді.

Ұларбек НҰРҒАЛЫМҰЛЫ,
жазушы